

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2020.2.9>

Попова А.О.,

кандидат юридичних наук

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

ORCID: 0000-0001-5558-0142

ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИМИ РЕЧОВИНАМИ У КРАЇНАХ БАЛТІЙСЬКОГО РЕГІОНУ ТА КАВКАЗУ

THE LEGAL PROTECTION OF LAND THAT HAS BEEN POLLUTED BY HAZARDOUS SUBSTANCES IN THE COUNTRIES OF THE BALTIC REGIONS AND THE CAUCASUS

У даній статті розглядається специфіка і особливості правової охорони земель у країнах Балтійського регіону та Кавказу. Відомо, що забруднення земель промисловими підприємствами, нераціональне використання агрохімікатів і хімічних засобів захисту рослин призводять до накоплення токсикантів у тому числі важких металів, пестицидів, нафтопродуктів, радіонуклідів. Тому одним із важливих чинників вдосконалення правової охорони земель у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами в Україні є врахування позитивного досвіду тих пострадянських держав, які мають практичну спрямованість у законодавчому плані та досягнення у правозастосовній діяльності, що стосується охорони земель.

Авторка проводить порівняльний аналіз законодавства країн пострадянського простору Балтії та Кавказу щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами з аналогічними земельно-правовими нормами українського законодавства, відзначаючи, що ще за часів Радянського Союзу країни Балтії вже мали значні переваги перед іншими радянськими республіками у сфері фінансово-економічного забезпечення охорони довкілля, перш за все у вигляді інвестицій у високорозвинену економіку. Звертається увага на те, що країни Балтійського регіону вже є членами європейського співтовариства, а остання обставина визначає особливості розвитку земельного законодавства цих країн сьогодні.

Аналізуючи законодавство про охорону земель країн Кавказу на прикладі Грузії, авторка звертає увагу на Конституцію Грузії, яка врегулювала питання охорони довкілля в найсучасніший спосіб. При цьому відзначається важливість наявності рамкового закону, який би чітко визначав категорії земель, їх правовий статус, процедури передачі власності на землю, принципи землекористування та правовий статус документації у сфері раціонального використання і охорони земель.

Наукова цінність даної публікації полягає в тому, що автором дається детальний аналіз інституту правової охорони земель у кожній із наведених у статті країн. Також у даній статті обґрунтовується, чому саме забруднення є небезпечними не тільки для життя і здоров'я, а й земельних ресурсів взагалі.

Ключові слова: забруднення земель, правова охорона земель, небезпечні речовини, екологічне право, екологічна реформа.

These articles consider the specifics and features of legal protection of lands in the Baltic region and the Caucasus. It is known that land pollution by industrial enterprises, irrational use of agrochemicals and chemical plant protection products lead to the accumulation of toxicants, including heavy metals, pesticides, petroleum products, radionuclides. Therefore, one of the important factors in improving the legal protection of land, including pollution from hazardous substances in Ukraine, is to take into account the positive experience of those post-Soviet states that have a practical focus on legislation and achievements in law enforcement activities related to land protection.

The author compares the legislation of the post-Soviet Baltic States and the Caucasus on the protection of lands from pollution by hazardous substances with similar land and legal norms of Ukrainian legislation, noting that even during the Soviet Union the Baltic States had significant advantages over other Soviet republics in financial and economic ensuring environmental protection, primarily in the form of investment in a highly developed economy. Attention is drawn to the fact that the countries of the Baltic region are already members of the European community, and the latter circumstance determines the peculiarities of the development of land legislation of these countries today.

Analyzing the legislation on land protection in the Caucasus on the example of Georgia, the author draws attention to the Constitution of Georgia, which regulates environmental issues in the most modern way. It is important to have a framework law that would clearly define the categories of land, their legal status, procedures for the transfer of land ownership, the principles of land use and the legal status of documentation in the field of rational use and protection of land.

The scientific value of this publication is that the author gives a detailed analysis of the institute of legal protection of lands in each of the countries listed in the article. This article also explains why pollution is dangerous not only for life and health, but also for land resources in general.

Key words: environmental law, land law. Land pollution, dangerous substances, legal protection of land, pollutant, pollution.

Постановка проблеми. Проблема охорони навколишнього природного середовища від забруднення і організації раціонального природокористування, як визначає видатний український вчений і академік Ю.С. Шемшученко, за своїм характером є проблемою глобальною, оскільки вона зачіпає інтереси всіх країн світу [1, с. 4]. Так, в епоху науково-технічного прогресу все більшого масштабу набуває протиріччя у сфері нових перспектив використання та експлуатування навколишнього середовища, тим самим створюючи загрозу забруднення, отруєння людиною навколишнього середовища, включаючи земельні ресурси в рамках наявної структури держави [2, с. 1]. У зв'язку із цим охорона навколишнього середовища – це сфера, де співпадають інтереси значної більшості країн світу. Ідея охорони навколишнього середовища реалізується тоді, коли законодавець діє не від імені матеріальних, історичних та інших цінностей, а діє завдяки збереженню і відновленню природних ресурсів із метою створення ідеальних умов у навколишньому природному середовищі.

Стан наукового дослідження проблеми. Окремими аспектами даної проблематики займалися такі визначні вітчизняні вчені, як Ю.С. Шемшученко, Г.Г. Балюк, В.І. Андрейцев, В.В. Костицький, Н.Р. Малишева, В.В. Носік, А.М. Мірошніченко, М.В. Краснова, П.Ф. Кулинич, О.О. Погрібний, В. Ю. Юркевич та інші.

Мета дослідження полягає в дослідженні проблем правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами і з'ясуванні основних питань у країнах пострадянського простору.

Виклад основного матеріалу. Сучасні екологічні проблеми України значною мірою зумовлені тим, що протягом радянського періоду розвитку її територія була однією з найбільш техногенно навантажених. Займаючи лише 3% території колишнього Радянського Союзу, Україна формувала приблизно 23% загального валового внутрішнього продукту, що в цілому призвело до значних регіональних змін ландшафтів, поверхневого стоку і значного погіршення якості основних ресурсів, які є необхідними для життєдіяльності людини. Негативній екологічній ситуації у країні сприяли і такі фактори, як нераціональне використання природних ресурсів, розвиток екологічно небезпечних галузей промисловості, слабе фінансування природоохоронних заходів [3, с. 23]. Так, забруднення земель промисловими підприємствами, нераціональне використання, агрохімікатів і хімічних засобів захисту рослин призводять до накоплення токсикантів у тому числі важких металів, пестицидів, нафтопродуктів, радіонуклідів. Найбільш сильно забруднюються ґрунти навколо великих промислових підприємств та транспортних артерій, де нерідко формуються техногенні пустелі [4]. Подібне забруднення являє собою найбільш гостру і актуальну екологічну проблему, оскільки

більшість підприємств знаходяться в густонаселених містах і пунктах, у таких зонах проживає постійно близько шістдесят відсотків всього населення.

У зв'язку із цим одним із найважливіших чинників сьогодення, який сприяв би вдосконаленню правової охорони земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами в Україні, є врахування позитивного досвіду тих пострадянських держав, які мають практичну спрямованість у законодавчому плані та досягнення у правозастосовній діяльності, що стосується охорони земель. Саме тому необхідне дослідження і узагальнення шанобливого досвіду становлення та розвитку правових норм у сфері охорони земель, в тому числі від забруднення небезпечними речовинами, тому що дана проблема не знає адміністративно-територіальних кордонів і виходить за межі однієї країни.

Так, Україна та пострадянські держави Балтійського регіону з огляду на географічний і культурний фактори відносяться до двох різних груп: Східноєвропейські держави та Прибалтика. При цьому протягом багатьох століть між ними зберігається тісний зв'язок, що ґрунтується на спільності історичних, культурних, економічних і географічних факторів. Специфіка регулювання охорони земель і ґрунтів у сучасному законодавстві держав колишнього СРСР зумовлена необхідністю вирішення законодавчим шляхом проблем охорони земель від забруднення чи суміжних із цим проблем, що виникають у таких випадках: 1) виснаження ґрунтів, яке набирає загрозливих масштабів; 2) наслідки атомної аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Тому виснаження ґрунтів і забруднення земель, а також необхідність їх рекультивациі як підстава для розвитку законодавства про охорону даного природного ресурсу вплинули на формування екологічного права в Естонії, Литві, Латвії, а також і в інших державах, які виникли після розпаду СРСР.

Проводячи порівняльний аналіз законодавства країн пострадянського простору Балтії щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами з аналогічними земельно-правовими нормами Земельного кодексу України (ЗК України), зауважимо, що за часів Радянського Союзу країни Балтії вже мали значні переваги перед іншими радянськими республіками у сфері фінансово-економічного забезпечення охорони довкілля, перш за все у вигляді інвестицій у високорозвинену економіку, як одну із найбільш ефективних у державі, а також важливим для нашого дисертаційного дослідження є той факт, що ці країни вже є членами європейського співтовариства.

Так, Конституція Естонської Республіки у ст. 28 закріпила право на охорону здоров'я, а безпечне для життя і здоров'я довкілля є основним базисом для гарантування цього фундаментального права [5]. Згадаємо, що у ст. 40 Земельного кодексу Естонської

РСП [6] передбачалося, що землекористувачі зобов'язані раціонально використовувати надані їм земельні ділянки, не здійснювати на своїй ділянці діянь, що порушують інтереси сусідніх землекористувачів.

У ч. 3 ст. 40 вищенаведеного нормативно-правового акта регламентувалося, що підприємства, організації та установи, які розробляють родовища корисних копалин відкритим чи підземним способом, проводять геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи на виділених їм у тимчасове користування сільськогосподарських землях чи лісових угіддях, зобов'язані за свій рахунок приводити ці земельні ділянки у стан, придатний для використання в сільському, лісовому чи рибному господарстві, а під час проведення вказаних робіт на інших землях – у стан, придатний для використання їх за призначенням [6]. Приведення земельних ділянок у придатний стан проводиться в ході розробки родовищ корисних копалин відкритим чи підземним способом, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, а за неможливості – не пізніше, ніж протягом року після їх завершення.

Ще одне важливе правило щодо попередження забруднення земель встановлено у ч. 4 ст. 40 Земельного кодексу Естонії, у якій зазначалося, що підприємства, організації та установи, які здійснюють промислове чи інше будівництво, розробляють родовища корисних копалин відкритим способом, а також проводять інші роботи, пов'язані з порушенням ґрунтового покриву, зобов'язані знімати та зберігати родючий ґрунтовий шар із метою його використання для рекультивації земель і підвищення родючості малопродуктивних угідь [6].

Цікавим також є порівняння конституційних законів колишніх республік Радянського Союзу. Так, чинну Конституцію Литовської Республіки порівняємо із Земельним кодексом Литовської Радянської Соціалістичної Республіки. Так, у ч. 1 ст. 54 Конституції Литовської Республіки передбачено, що держава турбується про охорону навколишнього природного середовища, тваринного і рослинного світу, окремих природних об'єктів і територій, що мають особливу цінність, здійснює нагляд у цілях їх шанобливого використання, а також відновлення і примноження природних ресурсів [7].

Прикметно, що Конституція Литви містить окрему норму, присвячену проблемам охорони земель від забруднення. У ч. 2 ст. 54 Конституції Литовської Республіки закріплено, що законом забороняється виснажувати і забруднювати землі та її надра, водні ресурси і повітря, а також спричиняти негативний вплив на навколишнє природне середовище і, як наслідок, збіднювати тваринний і рослинний світ.

Далі підкреслимо, що основна концепція охорони навколишнього природного середовища, у тому числі і земельних ресурсів, знаходить своє відображення і втілення у Земельному кодексі Литовської

Республіки [14]. У Земельному кодифікованому законі Литовської Республіки виділено главу 5 «Охорона земель та підвищення родючості ґрунтів», де правові норми у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами передбачені ст.ст. 34, 38. У ч. 1 ст. 34 Земельного кодексу Литви [7] встановлено, що землекористувачі зобов'язані проводити ефективні заходи щодо підвищення родючості ґрунтів, здійснювати комплекс організаційно-господарських, агротехнічних, лісомеліоративних і гідротехнічних заходів щодо попередження вітрової та водної ерозії ґрунтів, не допускати заболочування, забруднення земель, у тому числі небезпечними речовинами, а також інших процесів, що погіршують стан земель. У ч. 2 ст. 34 цього нормативно-правового акта [7] заходи щодо охорони земель, які направлені на докорінне покращення земель, віднесено до таких, які обов'язково передбачаються в державних планах розвитку народного господарства і здійснюються відповідними міністерствами, відомствами та землекористувачами.

Зауважимо, що у ч. 1 ст. 38 Земельного кодексу Литви передбачений обов'язок промислових та будівельних підприємств, установ та організацій не допускати забруднення сільськогосподарських і інших земель виробничими та іншими відходами, а ч. 2 ст. 38 встановлює обов'язок не допускати забруднення сільськогосподарських та інших земель також і щодо громадян [7].

На зміцнення правових позицій щодо охорони земель від забруднення небезпечними відходами Урядом Литовської республіки було прийнято постанову «Про рекультивацію земель і збереження родючого шару ґрунту» від 14 серпня 1995 року [13]. На підставі даної постанови власники і користувачі земель, а також інші фізичні і юридичні особи, виконуючи роботи, пов'язані із забрудненням земель, зобов'язані зберігати знятий родючий шар ґрунту і використовувати його для покращення малопродуктивних сільськогосподарських угідь. При цьому фізичні і юридичні особи, експлуатуючи корисні копалини, а також особи, що виконують інші роботи, зобов'язані рекультивувати порушені площі в сільськогосподарські угіддя, а у випадку неможливості – у водойми.

Необхідно звернути увагу на те, що відповідно до згаданої постанови Уряду Литви дана вимога діє не завжди, оскільки: 1) ділянку, на якій є порушена земля (ґрунтовий покрив), в установленому порядку дозволено використовувати за іншим цільовим призначенням без рекультивації цієї землі; 2) площі порушених земель підлягають забудові згідно із планами або мають використовуватися для будівництва доріг, обладнання майданчиків, розміщення інших споруд [13].

Як бачимо з вищенаведеного, досить багато спільного є у здійсненні правової охорони земель від

забруднення небезпечними речовинами в законодавстві України і Литви, а земля як природний ресурс є предметом регулювання різних галузей законодавства. Переважаюча частина правових норм приходить безпосередньо на земельне законодавство і законодавство про охорону природи. Литва, таким чином, не відокремлюючи загального регулювання охорони земель і ґрунтів, як це зробила Грузія, більш детально підійшла до розроблення порядку рекультивації забруднених земель як одного з основних пунктів відновлення і захисту ґрунту.

Із метою вдосконалення чинного законодавства України доцільно враховувати позитивний досвід сусідніх держав на прикладі Грузії. Економіка Грузії сильно постраждала в результаті розпаду Радянського Союзу, а озброєні конфлікти, що виникли після здобуття незалежності в 1991 році, стали причиною подальшого погіршення соціально-економічного становища в державі [8].

Так, Конституція Грузії, яка прийнята 15 жовтня 2010 року і введена в дію з 1 січня 2011 року, встановлює у ч. 3 ст. 37, що всі мають право жити в нешкідливому для здоров'я навколишньому природному середовищі, а держава з урахуванням інтересів теперішнього і майбутніх поколінь забезпечує охорону навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, стало розв'язком країни для забезпечення безпечного для здоров'я людини середовища у відповідності до екологічних і економічних інтересів суспільства (ч. 4 Конституції Грузії) [15].

Не дивлячись на те, що Конституція Грузії врегулювала питання охорони довкілля в найсучасніший спосіб, проблемою, що негативно впливає на стан земельних ресурсів, є відсутність рамкового закону, який би чітко визначав категорії земель, їх правовий статус, процедури передачі власності на землю, принципи землекористування та правовий статус документації у сфері раціонального використання й охорони земель. У довгостроковій перспективі відсутність Земельного кодексу може призвести до посилення проблем у зв'язку зі створенням умов для раціонального використання земель.

Проаналізувавши Земельний кодекс Грузії, знаходимо, що в ньому виділено окрему главу IV під назвою «Охорона земель і підвищення родючості ґрунтів», а ч.1 ст. 29 його передбачає обов'язок землекористувачів проводити ефективні заходи щодо охорони земель і підвищення родючості ґрунтів, здійснювати комплекс організаційно-господарських, агротехнічних заходів, попередження вітрової та водної ерозії ґрунтів, не допускати забруднень, засолення, заболочення, заростання їх бур'янами, а також інших процесів, що погіршують стан ґрунтів [10].

Земельний кодекс Грузії у ч. 2 ст. 29 регламентує, що заходи з меліорації та охорони земель, полезахисного лісонасадження, з боротьби з ерозією ґрунтів,

які спрямовані на докорінне покращення земель, мають бути передбачені в державних планах розвитку народного господарства і здійснюються відповідними міністерствами та землекористувачами. Згідно із ч. 1 ст. 30 цього нормативно-правового акта спеціальній охороні підлягають сільськогосподарські угіддя, особливо зрошувані землі [10].

У ч. 2 ст. 30 Земельного кодексу Грузії було передбачено, що сільськогосподарські угіддя, які зазнають сильної ерозії, можуть бути тимчасово вилучені з інтенсивного використання за рішенням уряду до відновлення родючості ґрунтів. Крім цього, статтею 48 зазначеного нормативно-правового акта передбачено, що державний контроль за використанням усіх земель має своєю метою забезпечити дотримання міністерствами, відомствами, державними, кооперативними, громадськими підприємствами, організаціями і установами, а також громадянами земельного законодавства, порядку користування землею, правил ведення земельного кадастру і землеустрою з метою раціонального використання та охорони земель.

Найбільшу стурбованість викликають проблеми, які пов'язані зі збиранням і очисткою побутового сміття і промислових стічних вод. Енергетична криза, яка настала після розпаду Радянського Союзу, поряд із суттєвим підвищенням тарифів на електроенергію у зв'язку з недостатнім фінансуванням галузі негативно вплинули на стан майже усіх об'єктів з очистки стічних вод країни: у Тбілісі і Руставі (двох із трьох великих міст Грузії) тільки 74% від загального об'єму стічних вод проходять очистку, а у Кутаїсі – третьому за величиною із цих міст – очистка стічних вод не проводиться, тому що усі установки щодо очистки стічних вод знаходяться в незадовільному стані. І, як наслідок, більша частина підприємств з очистки стічних вод була виведена з експлуатації, і стічні води скидаються без очищення у відкриті водні об'єкти. Єдиним населеним пунктом у Грузії, де проводять очистку стічних вод, є місто Хашурі [8]. Як бачимо, охорона земель від забруднення для Республіки Грузія – це державна проблема, оскільки правильне і раціональне використання усіх типів ґрунтів, наявних у республіці, в тому числі засоленних, заболочених, солонцюватих, кислих і перезволожених – це основний резерв динамічного розвитку сільського господарства та економіки в цілому. Закон Грузії «Про захист ґрунтів», який був прийнятий 12 травня 1994 року [12], у ст. 2 закріплює: 1) забезпечення цілісного ґрунтового шару, збереження і підвищення родючості земель; 2) визначення як обов'язків, так і відповідальності землекористувачів і держави в галузі охорони земель від забруднення і створення екологічно чистої продукції; 3) попередження негативних щодо застосування наслідків застосування засобів підвищення родючості ґрунтів, що ставлять під загрозу

самі землі і ґрунти; 4) встановлення гранично допустимих норм і стандартів концентрацій небезпечних речовин у ґрунтах.

На нашу думку, необхідним на законодавчому рівні є прийняття єдиного кодифікованого акта у сфері земельного законодавства, тому що його відсутність негативно впливає на використання і охорону земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами.

На відміну від земельного законодавства Грузії, чинне земельне законодавство Абхазії передбачає наявність єдиного кодифікованого земельно-правового акта – Земельного кодексу Республіки Абхазії. У ст. 91 чинного Земельного кодексу Республіки Абхазії [11] встановлено, що землевласники і землекористувачі, в тому числі орендарі, зобов'язані здійснювати захист земель від водної і вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, забруднення їх відходами виробництва, хімічними і радіоактивними речовинами, а у ст. 92 Земельного кодексу передбачено, що охорона земель від забруднення небезпечними речовинами здійснюється землевласниками в тому числі й орендарями відповідно до норм і вимог, що встановлені згаданим Кодексом і законодавством про охорону природи. Нагадаємо у зв'язку з наведеним, що у ч. 2 ст. 93 цього кодексу закріплено: введення в експлуатацію об'єктів і застосування технологій, які не забезпечені заходами захисту земель від деградації або порушення, забороняється. Положення Земельного кодексу Абхазії варто враховувати

в розвитку земельного законодавства України як важливу новелу. Аналогічно треба віднести і до ч. 3 ст. 93 вищезазначеного нормативно-правового акта, якою розміщення об'єктів, які негативно впливають на стан земель, дозволяється здійснювати не інакше, як за погодженням із землевласниками, землекористувачами, землевпорядною службою, органами охорони природи та іншими зацікавленими органами.

Висновки. Обґрунтовано, що реалізація в Україні заходів з охорони земель від забруднення небезпечними відходами, рівень збереження земель від забруднення небезпечними речовинами вимагає вдосконалення системи управління цими землями з урахуванням досвіду зарубіжних країн із питань використання й охорони земель. Звичайно, забрудненні небезпечними речовинами землі може бути використано в економіці України, що без сумніву вплине на інвестиційний клімат у регіоні та державі в цілому. Прикметно, що незалежно від економічного розвитку в пострадянських країнах Балтії, у Грузії приділяється достатня увага земельно-правовому захисту навколишнього природного середовища. Земельні кодекси цих держав містять розділи, присвячені охороні земель, в інших випадках суспільні відносини у цій галузі врегульовані тільки окремими земельно-правовими нормами. Разом із тим практика охорони земель кожної країни відображає національний досвід правотворчості, принципи міжнародних документів, які регламентують захист навколишнього середовища.

Список використаних джерел:

1. Шемшученко Ю.С. Міжнародні аспекти охорони природи. Київ : Вища школа, 1985 с.
2. Лисицын Е.Н. государственное правовое регулирование охраны окружающей среды в США : ...автореф. канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Московский государственный ун-т. Москва. 1978. 20 с.
3. Забельшенский А.А. Правовая охрана земель как составной части природного комплекса : учеб. пособ. / Министерство высш. и спец. образов. РСФСР. Свердловск : УрГУ, 1979. 79 с.
4. Казанчук И. Административно-правовая характеристика правоотношений в сфере окружающей природной среды в условиях европейской интеграции. *Legia si Vita*. 2015. № 8/2. С. 22–23.
5. Конституція Естонської Республіки. URL : <http://president.ee/ru/republic-of-estonia/constitution-of-the-republic-of-estonia/index.html> (дата звернення: 17.09. 2020).
6. Земельный кодекс Эстонской ССР: Закон Эстонской ССР от 31 июля 1970 г. *Ведомости Верховного Совета Эстонской ССР*. 1970. № 25. Ст. 543.
7. Земельный кодекс Литовской ССР : Закон Литовской ССР от 30 июня 1970 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1970. № 45. Ст. 56.
8. Национальные обзоры жилищного сектора. Грузия. URL : http://unece.org/fileadmin/DACations/CP_Georgia_ru.pdf.
9. The Constitution of Georgia. URL : http://www.constcourt.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=19 (дата звернення: 17.08. 2016).
10. Земельный кодекс Грузинской ССР : Закон Грузинской ССР от 13 июня 1971 г. *Ведомости Верховного Совета Грузинской ССР*. 1971. № 35. Ст. 652.
11. Земельный кодекс Республики Абхазии. URL : http://abkhazia-pr.org/files/le...on/zemelny_kodeks.doc (дата звернення: 14.05.2016).
12. О защите почвы : Закон Республики Грузия от 12.05. 1994 г. *Ведомости Прламентта Грузии*. 1994. № 18. Ст. 368.
13. О рекльтивации земель и сохранении плодородного слоя почв: постановление правительства Литвы от 14 августа 1995 г. *Ведомости Литовской Республики*. 1995. № 29. Ст. 497.
14. Конституция Литовской Республики. URL : <http://pravo.vuzlib.su> (дата звернення: 24.03.2016).
15. The Constitution of Georgia. URL : http://www.constcourt.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=19.